

УДК 372.811.161

УНЕСОК МИХАЙЛА ШКІЛЬНИКА В РОЗРОБЛЕННЯ ПІДХОДІВ ДО
ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Зінаїда Бакум

*Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра української мови,
проспект Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, 50086*

У статті обґрунтовано ідеї методичної спадщини Михайла Шкільника, які з успіхом можна використовувати у викладанні дисциплін мовознавчого циклу у вищій школі.

Ключові слова: лінгводидактика вищої школи, проблемний підхід, проблемна ситуація, проблемне завдання.

Сучасні вчені-методисти (Н. Голуб, О. Бистрова, С. Караман, М. Пентилюк, О. Горошкіна) розробляють певні підходи, на основі яких можна удосконалювати й розбудовувати освітній процес загалом і навчання мови зокрема: підхід із погляду змісту, де головним є набір знань можливостей студентів; підхід із позиції процесу навчання, під час реалізації якого аналізу підлягають реальні явища, що відбуваються в аудиторії, коли студенти разом із викладачем здійснюють пізнавальну діяльність; підхід із точки зору результатів – спрямовує на певний набір компетентностей (знань, умінь, навичок, ставлень та ін.), якими оволоділи студенти.

Відповідно до положень і вимог, висунутих у наукових розвідках, концепціях освіти, Державному стандарті, нині лінгводидакти визначають такі підходи:

- 1) **особистісно зорієнтований** (І. Бех, С. Гончаренко, В. Давидов, С. Рубінштейн, О. Савченко, І. Якиманська);
- 2) **компетентнісний** (О. Бистрова, О. Овчарук, М. Пентилюк, О. Пометун, О. Савченко, С. Трубачева, А. Хугорської);
- 3) **системний, або системно-лінгвістичний** (О. Горошкіна, С. Караман, Л. Скуратівський);
- 4) **комунікативно-діяльнісний** (О. Біляєв, М. Вашуленко, Є. Голобородько, Н. Голуб, Т. Донченко, Т. Ладиженська, Л. Мацько, В. Мельничайко, Г. Михайловська, О. Хорошковська, Г. Шелехова);
- 5) **етнокультурологічний підхід** (В. Мельничайко, Г. Онкович, М. Стельмахович);
- 6) **проблемний підхід** (С. Караман, Л. Скуратівський, М. Степаненко, М. Шкільник);
- 7) **функційно-стилістичний** (Н. Бабич, І. Кучеренко, Л. Мацько, М. Пентилюк).

Технологія викладання української мови великою мірою ґрунтується на **проблемному підході**, який свого часу з'ясував відомий український лінгводидакт М. Шкільник. Названий аспект відповідає сучасним принципам гуманізації та демократизації освіти, активізації пізнавальної діяльності як школярів, так і студентів, забезпечує співробітництво, спрямоване на розв'язання системи суспільних та особистісних

навчальних, а також життєвих ситуацій. За такого підходу студент є не лише об'єктом, а й суб'єктом навчання. Основна ж стратегія викладача полягає у виявленні індивідуальних здібностей і нахилів студента, створенні сприятливих умов для подальшого розвитку, самопізнання і саморозвитку, у цілеспрямованому, гармонійному формуванні системи вмінь і навичок (аналітико-синтетичних, перцептивно-мнемонічних, репродуктивно-варіантних, творчих та ін.), що забезпечують формування мовної, мовленнєвої, комунікативної компетенції майбутнього словесника.

Для реалізації проблемного підходу у викладанні необхідно з'ясувати певну систему понять (*дидактична проблема, проблемна ситуація, проблемні питання, завдання* та ін.), оскільки їхній зміст не завжди правильно розуміють практики. Ключовим словом, вартим тлумачення в названих термінах, є *проблема* – “складне теоретичне або практичне питання, яке потребує розв'язання” [1, с. 961]. Із поданого визначення видно, що проблеми можуть бути *науковими*, бо, за словами М. Шкільника, вони вимагають певних досліджень, і *практичними* – пов'язаними в основному з пошуками способів застосування теоретичних узагальнень [6, с. 20].

Цінною для викладання дисциплін мовознавчого циклу є дидактична та психологічна класифікація навчальних проблем М. Махмутова. У першій він виділяє проблеми за навчальним предметом (предметні, міжпредметні); за місцем їх виникнення (урочні, позаурочні); за функцією в процесі навчання (основні й часткові); за суспільною і дидактичною значущістю (навчально-теоретичні, навчально-практичні); за способом організації процесу розв'язання (фронтальні, групові, індивідуальні). Що ж до психологічної класифікації, то там подано проблеми за характером невідомого, складного; за способом з'ясування залежно від участі в тому вчителя або викладача; за характером змісту і співвідношення відомого й невідомого (повна містить усю інформацію, визначену проблемою, неповна – стосується окремих деталей) [3, с. 142–162].

Застосувати навчальні проблеми можна, наприклад, у процесі засвоєння знань із синтаксису.

Завдання. Прочитайте виразно запропоновані тексти. Зробіть інтонаційний аналіз зіставлених уривків.

*Ген по згірку темно-зелено
причайвся гайок. Самий верх згірка
від дерев. Там, либонь, щось
було засіяно. Тепер скошено. Стерня
ясна, свіжа. Ще чистішою здається
вона від синього неба, що
прихилилось до неї своїми широкими
грудьми.*

*Ген по згірку темно-зелено
причайвся гайок, а самий верх згірка вільний
вільний од дерев, там, либонь, щось
було засіяно, а тепер скошено, й
стерня ясна, свіжа, немов це
чистішою здається вона від синього
неба, що прихилилось до неї своїми
широкими грудьми.*

Дайте відповідь на таке запитання:

Чи впливає інтонаційний малюнок на темп та емоційну виразність мовлення? Якщо впливає, поясніть, як саме.

Зробіть висновки й узагальнення щодо стилістичної ролі складносурядних речень.

Основу теорії проблемного навчання становить поняття *проблемна ситуація* – “початковий момент мислення, що викликає пізнавальну потребу, створює внутрішні умови для активного засвоєння знань і способів діяльності” [3, с. 164]. Найчастіше, як показують спостереження, виникає тоді, коли студент має обмаль знань для виконання поставленого завдання. Усвідомлення недостатності знань, на думку М. Шкільника,

викликає потребу додаткової інформації, пошуків способів досягнення мети [6, с. 22].

Автори сучасних методик пропонують 4 типи проблемних ситуацій: 1) проблема невідповідності між системою знань і вимогами, що виникають під час розв'язання нових навчальних завдань; 2) проблема вибору учнем або студентом із системи знань найнеобхідніших, які й дадуть змогу розв'язати завдання з недостатніми даними і надмірною кількістю даних; 3) суперечність між теоретично можливим способом розв'язання завдань і практичною нездійсненністю способу розв'язання; інший варіант – коли практично досягнутий шлях розв'язання завдань студенти не можуть теоретично обґрунтувати на певному етапі засвоєння знань; 4) учні або студенти натрапляють на нові практичні умови застосування вже набутих знань порівняно з попередніми умовами навчання, у яких ці знання набувалися [2, с. 194].

У процесі засвоєння знань про словосполучення варто запропонувати студентам подані сполучення слів розподілити на лексичні, фразеологічні та синтаксичні одиниці. Окрім того, вказати на ознаки, завдяки яким відбувся розподіл. Згодом доцільно звернути увагу на мелодику як компонент інтонації. У пропонуваній навчальній ситуації можна використати один із типів проблемної ситуації, що передбачає створення нових практичних умов упровадження вже набутих знань:

Обґрунтуйте тезу, змінюючи звучання голосу. Передайте різні емоційні стани під час читання поданих висловів.

Теза: Ставлення до об'єкта мовлення можна передати тоном: переконливим, упевненим, самовпевненим, м'яким, сором'язливим, несміливим, ніжним, ласкавим, ввічливим, дружнім, веселим, радісним, жартівливим, грайливим, іронічним, зверхнім, сумним, понурих, сердитим, грубим, нахабним, благальним, невдоволенням (Л. Куліш).

Культура мовлення; неопалима купина; заслужити благословення; фіалковий цвіт; вкривати землю; стрімко зводяться; ловці душі; історія землі; чинний закон; золоті сонця; хліб щоденний; місяць і зорі; ловити вітер; логічний наголос; чи то радість, чи то смуток; згадувати добре; любити ближнього; заготовлені заздалегідь; випускні іспити; соціальний захист; наріжний камінь; мати-героїня; сонячна система; малий, але мудрий; відома істина; залишитися навік; подивилась ясно; кольорові метали; надзвичайно радісно; ні сіло ні впало; підліток або юнак; не лише в радості, але і в біді; прогулянка до лісу; Дніпро-Славутич; наставляти на дорогу; шкільна реформа; донька або син; пісня-жалібниця; дванадцять апостолів; громадський обов'язок; ні в тин ні в ворота; то плаче то скаче; то сумує, то радіє; Зелений Гай; густий ліс; ступінь порівняння; напустити туману.

Одним зі шляхів створення проблемної ситуації М. Шкільник вважає **проблемні питання**, які уможливають обмін інформацією між учителем і учнями, зосередження уваги на певних явищах, виділення їх із групи однорідних, корегування думки і дії учнів. “Удало побудовані питання, – переконує дослідник, – активізують розумову діяльність, збуджують емоції” [6, с. 23].

На особливу роль проблемних завдань і запитань, які активізують пізнавальну діяльність, удосконалюють навички застосування знань у нових ситуаціях, формують уміння аналізувати мовні явища, вказує О. Біляєв. “Подібні запитання, – говорить він, – можна ставити у процесі впровадження будь-якого методу – розповіді, бесіди, спостереження над мовою та ін.” [4, с. 52].

Проблемні запитання можна використати, наприклад, під час з'ясування класифікацій приголосних звуків української мови:

Прочитайте два формулювання, узяті з шкільних підручників різних років:

- а) “приголосні бувають тверді та м’які, дзвінкі і глухі”;
 б) “більшість дзвінких і глухих, твердих і м’яких приголосних утворюють пари”.

Чому одне з цих визначень із функційної позиції на звуки мови є неточним? Порівняйте ці формулювання з тими, які наводяться в підручниках для вищої школи:

а) “шумні приголосні різняться між собою акустичними й анатомо-фізіологічними особливостями: одні з них складаються з голосу й шуму, інші – тільки з шуму; тому шумні приголосні поділяються на дзвінкі й глухі” (Сучасна українська літературна мова: підручник / М. Плющ, С. Бевзенко, Н. Грипас та ін. К., 2003. С. 32).

б) “тверді й м’які приголосні утворюють співвідносні пари” (Сучасна українська літературна мова: підручник / А. Грищенко, Л. Мацько, М. Плющ та ін. К., 1997. С. 42).

Логічне продовження запропонованої роботи, як довели наші спостереження, передбачає постановку проблемних запитань: Чи доцільно повідомити про те, що “більшість” дзвінких і глухих, твердих і м’яких утворюють співвідносні пари. Зазначте кількість пар за дзвінкістю і глухістю, твердістю і м’якістю. Яких приголосних більше: тих, що утворюють пари, чи тих, що не мають співвідносних пар? Сформулюйте правильний висновок.

Не менш важливими в реалізації проблемного підходу є *пізнавальні завдання*, які потребують пошуку нових знань і способів дій, окрім того, з позиції діяльності викладання ці завдання є засобом організації пошукової діяльності учіння і контролю за її процесом. Наприклад:

На основі поданого тексту визначте особливості функціонування складних сполучникових речень через формулювання та перевірку гіпотези: “Складні сполучникові речення використовуються в ... стилі для ... “Спростуйте або підтвердіть гіпотезу за такою схемою:

- 1) визначте стилістичну приналежність уривка;
- 2) з поданих складних сполучникових речень утворіть, де це можливо, прості;
- 3) визначте і порівняйте інтонаційні малюнки вихідних і новоутворених речень;
- 4) з’ясуйте, як змінились семантичні відношення між частинами речень у новоутвореному тексті;
- 5) визначте особливості на структурному і семантичному рівнях речень, які трансформувати не вдалося;
- 6) зробіть висновки й узагальнення відповідно до сформульованої гіпотези.

Місяць утік, небо посіріло, а коли зовсім розвиднілось, вітер стомився, і вогонь ліниво, байдужо, ні крихти не зважаючи на людей, наче й не їхні хати він пожер, став погасати. Куріли чорні обгорілі балки, сволоки; недогоріла солома куріла теж байдужо, ліниво, стомлено. А з того боку, де згоріла половина села, сходило сонце, весняне й радісне.

... І собаки піднімали голови до цього сонця, і страшно вили, курилась чорна руїна хат, наче простягаючи тонкі стовпи диму до царя природи, а цар природи весело сміявся.

... І раптом очі його [студенту] стали дикими, круглими, рука задрижала, потім застигла коло виска, здригнувся револьвер, і вмить вибухнув постріл... Люди закам’яли ... А від його, від крові цього чужого чоловіка, від задубілих рук його йшло їм у душі гострим туманом те, чого він жадав від них: вони вже вірили йому.

Дещо глибше, з погляду викладання й учіння, розглядає такі завдання О. Уман і визначає їхні структурні компоненти: 1) припис здійснити певну дію; 2) вказівка на об’єкт дії; 3) відношення між приписом здійснити певну дію й об’єктом дії, потенційно містить у собі спосіб знаходження того, що шукають [5, с. 32–35].

Варто акцентувати й на тому, що застосування методу проблемного викладу у практиці навчання мови відбувається через систему таких прийомів: висловлення припущень, установлення зв'язків між мовними явищами, аналіз, зіставлення і перевірка правильності доказів, формулювання висновків та узагальнень.

Психологи вказують на зростання рівня інтересу студентів до проведення досліджень, прагнення висувати, обґрунтовувати й доводити власні припущення. Тому в процесі викладання особливе місце посідає *дослідницький метод*, який у методиці мови з'явився порівняно недавно, однак уже розроблено його структуру (К. Плиско), подано зразки завдань і вправ дослідницького характеру (Л. Скуратівський, М. Шкільник).

Наприклад, фонетика як розділ мовознавства, що вивчає звукову систему мови у зв'язку з її смисловою роллю та різноманітні звукові зміни, які наступають у мовленні при сполученні звукових елементів між собою, є благодатним матеріалом для формування дослідницьких умінь та навичок учнів. В основу дослідницького методу пропонуємо покласти аналіз фонетичних одиниць у взаємозв'язку і взаємодії з одиницями різних рівнів мови. Такий підхід сприяє усвідомленню відношень між мовними одиницями, можливості їхньої реалізації в мовленні, формує риси творчої діяльності, стимулює діяльність учнів в оволодінні методами наукового пізнання.

Коли, наприклад, теоретичний матеріал з фонетики опрацьовано, доцільно повернутися до того, що українська мова вирізняється з-поміж інших милозвучністю (евфонічністю), яка виявляється у плавності, мелодійності виразності мовлення. Евфонічність – одна з природних тенденцій української мови – досягається фонетичною будовою слів, чергуванням звуків, звуковими повторами.

Роботу необхідно організувати таким чином, щоб засоби евфонічності використовувалися у всіх стилях, але по-різному. У художньому стилі за їх допомогою мовленню надається експресивне забарвлення, в інших – такі засоби використовуються обмежено і не виконують виражально-зображальних функцій.

Сучасні підходи до організації пошуково-дослідницької діяльності передбачають активне використання учнями мережі Інтернет, що активізує такі функції дослідницької діяльності, як пошук інформації, акумулювання творчих ідей, синтез результатів, їх оформлення та ін. Матеріали цієї мережі забезпечують такі можливості:

- 1) створення тематичного банку даних корисних посилань в Інтернеті (полегшує пошук необхідної інформації);
- 2) установлення мережової взаємодії (внутрішньоскільної, міжшкільної, міжнародної) для обміну інформацією;
- 3) установлення контактів та листування через електронну пошту з науково-дослідними установами з актуальних проблем мовознавства;
- 4) спілкування в режимі реального часу;
- 5) роботи з бібліотечними каталогами, довідковою інформацією, періодикою;
- 6) оцінювання результатів дослідницької роботи учнів зовнішніми рецензентами та обмін думками й досвідом з ровесниками, зацікавленими аналогічними проблемами;
- 7) публікації власних досягнень;
- 8) участі в міжнародних телекомунікаційних проектах, конкурсах, пропонуваніх у мережі Інтернет.

Застосування проблемного методу в навчанні сприяє розвитку пізнавального інтересу, дає змогу удосконалити вміння самостійно здобувати знання, глибше здійснювати підготовку до професійно зорієнтованого навчання. Досить ефективним є застосування названого методу у вищих закладах освіти, де студенти мають високий рівень засвоєння

знань, певні лінгвістичні здібності.

Більшість завдань дослідницького характеру для свого розв'язання вимагають застосування такого методу учіння, як *гіпотеза* (Л. Скуратівський), який доцільно використовувати лише тоді, коли вже сформована певна система знань, умінь та навичок, необхідних для висунення обґрунтованого припущення, покладеного в основу пізнавального завдання.

Згадайте систему функційних стилів української мови та їх ознаки. Висуньте гіпотезу, що містила б 2-3 умови. Поміркуйте, які фонетичні явища діють у науковому і художньому стилях. Для підтвердження гіпотези проаналізуйте текст наукового та художнього стилів:

Науковий стиль

Сутність дикції як феномену полягає в тому, що промовець мусить чітко вимовляти не тільки думку, а й кожен звук губами та язиком. Губи повинні рухатися під час розмови постійно, а язик, по можливості, мусить не зачіпатися за зуби чи за будь-які інші частини ротової порожнини.

Між окремими словами можна розбити незначні паузи, а між реченнями, фразами, окремими думками допустити більш тривалі інтервали, даючи можливість слухачам зосередитися (З посібника).

Художній стиль

*Стихли струни, стихли співи,
Срібні співи серенад, –
Срібно стеляться сніжинки –
Спить самотній сад. (В. Кобилянський)
Холодний сон. Холодний сан добра,
Холодний сенс багряного пера. (І. Драч)*

Отже, основою проблемного навчання є цілісний процес спільної продуктивної взаємодії викладача та студентів, який охоплює виявлення проблеми, відкриття знань під час її розв'язання, застосування способів дії до виконання нових завдань. Викладач може обирати один із багатьох імовірних варіантів проблемного навчання з урахуванням особливостей власної педагогічної діяльності, індивідуальних властивостей студентів, рівня лінгвістичної підготовки студентського колективу.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. 1440 с.
2. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії: навч. посіб. для студ. вищ. закладів освіти / Станіслав Олександрович Караман. К.: Ленвіт, 2000. 272 с.
3. Махмутов М. И. Проблемное обучение / Мирза Исмаилович Махмутов. М., 1975. 365 с.
4. Методика вивчення української мови в школі : посібник для вчителів / О. М. Біляєв, В. Я. Мельничайко, М. І. Пентилюк та ін. К.: Радянська школа, 1987. 246 с.
5. Уман А. И. Учебное задание и его типы / Аркадий Ильич Уман. М.: Знание, 1983. 118 с.
6. Шкільник М. М. Проблемний підхід до вивчення частин мови / Михайло Михайлович Шкільник. К.: Радянська школа, 1986. 136 с.

**THE CONTRIBUTION OF MYKHAILO SHKILNYK
INTO DEVELOPING APPROACHES
OF TECHING THE UKRAINIAN LANGUAGE IN THE HIGHER
EDUCATION**

Zinaida Bakum

*Kyryvi Rih State Pedagogical University,
Department of Ukrainian language,
Gagarin prospect, 54, Kyryvi Rih, Dnipropetrovsk region, 50086*

The article deals with the ideas of the methodical heritage of Mykhajlo Shkilnyk, which successfully can be used in the teaching linguistic disciplines in the high school.

Key words: didactics of high school, problematic approach, problematic situation, problematic task.

**ВКЛАД МИХАИЛА ШКИЛЬНИКА В РАЗРАБОТКУ ПОДХОДОВ К
ПРЕПОДАВАНИЮ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ**

Зинаида Бакум

*Криворожский государственный педагогический университет,
кафедра украинского языка,
проспект Гагарина, 54, Кривой Рог, Днепропетровская область, 50086*

В статье обоснованы идеи методического наследия Михаила Шкільника, которые с успехом можно использовать в преподавании дисциплин языковедческого цикла в высшей школе.

Ключевые слова: лингводидактика в высшей школы, проблемный подход, проблемная ситуация, проблемное задание.

Стаття надійшла до редколегії 9.11. 2009

Прийнята до друку 20. 01. 2010